

ŁUKASZ NECIO

Filozofia prawa Friedricha Augusta von Hayeka

FILOZOFIA PRAWA
FRIEDRICHA AUGUSTA VON HAYEKA

Łukasz Necio

Filozofia prawa Friedricha Augusta von Hayeka

Kraków

Łukasz Necio, Uniwersytet Jagielloński
ID <https://orcid.org/0000-0002-1733-1637>

© Copyright by Łukasz Necio, 2016

Recenzenci

prof. dr hab. Adam Chmielewski

prof. dr hab. Adam Czarnota

Opracowanie redakcyjne

Urszula Lewoc

Projekt okładki

Paweł Sepielak

ISBN 978-83-7638-748-2 (druk)

ISBN 978-83-7638-752-9 (on-line, pdf)

<https://doi.org/10.12797/9788376387529>

Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2012-2016, jako projekt badawczy w ramach programu pod nazwą „Diamantowy Grant”

Praca stanowi rezultat badań przeprowadzonych w ramach realizacji „Diamantowego Grantu” (nr DI 2011 016441)

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.pl>

Spis treści

Wstęp	11
Rozdział 1. Wolność – wartość podstawowa.....	33
1.1. Uwagi wstępne	33
1.2. Przymus	44
Rozdział 2. Rządy prawa w perspektywie historycznej	57
2.1. Ateny.....	57
2.2. Rzym.....	62
2.3. Anglia	63
2.4. Konstytucjonalizm	68
2.5. <i>Rechtsstaat</i>	72
Rozdział 3. Bliźniacze idee: ewolucji kulturowej i porządku spontanicznego.....	75
3.1. Teoria umysłu i wiedzy	79
3.2. Teoria ładu spontanicznego	86
3.2.1. Ewolucyjna geneza ładu społecznego	87
3.2.2. Selekcja grupowa	95
3.2.3. Wieczny pokój.....	102
3.2.4. Interpretacja konserwatywna	109
3.2.5. Interpretacja libertariańska.....	113
3.3. Ewolucyjna teoria społeczna – podsumowanie	116
Rozdział 4. Hayekowskie pojęcie prawa.....	127
4.1. Uwagi wstępne	127
4.2. <i>Konstytucja wolności</i> – atrybuty prawdziwego prawa	140
4.3. <i>Nomoi</i> – reguły słusznego postępowania	145

Rozdział 5. Analiza krytyczna filozofii prawa Friedricha	
Augusta von Hayeka	155
5.1. Pojęcie prawdziwego prawa	155
5.2. Myśl Hayeka a pozostałe nurty filozofii prawa	165
5.2.1. Pierwotny pozytywizm prawniczy. Nakazowa	
teoria prawa	165
5.2.2. Normatywizm Hansa Kelsena	168
5.2.3. Herbert L. A. Hart	174
5.2.4. Wewnętrzna moralność prawa –	
Lon L. Fuller	186
5.3. <i>Common law</i> a <i>customary law</i>	196
 Rozdział 6. Filozofia społeczna Friedricha Augusta	
von Hayeka – wybrane aspekty	205
6.1. <i>Nomos</i> a sprawiedliwość materialna	205
6.1.1. Utylitaryzm i ekonomiczna analiza prawa	206
6.1.2. Ideał sprawiedliwości społecznej	208
6.1.3. <i>Nomos</i> a bezstronność	217
6.2. Demarchia	219
6.2.1. Założenia podstawowe	219
6.2.2. Trybunał Konstytucyjny i źródła prawa	226
6.2.3. Konstytucja i prawa człowieka	228
6.2.4. Pozostałe postanowienia	231
6.2.5. Projekt demarchii: analiza i krytyka	232
 Zakończenie	237
 Bibliografia	261
 Indeks osób	269

Moim wspaniałym Rodzicom

Podziękowania

Niniejsza publikacja nie ukazałaby się, gdyby nie grono osób, którym chciałbym w tym miejscu szczególnie podziękować.

Dziękuję zwłaszcza Pani Profesor Beacie Polanowskiej-Sygułskiej, która jeszcze w trakcie odbywania przeze mnie studiów magisterskich zwróciła moją uwagę na filozoficznoprawną refleksję Friedricha Augusta von Hayeka oraz nakłoniła mnie do podjęcia rzeczzonej tematyki, później zaś pełniła niełatwą, wymagającą sporych zasobów cierpliwości rolę promotora zarówno mojej pracy magisterskiej, jak i stanowiącej podstawę niniejszej książki rozprawy doktorskiej.

Serdecznie dziękuję Panu Profesorowi Tomaszowi Gizbertowi-Studnickiemu, wieloletniemu kierownikowi Katedry Teorii Prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim, za okazane mi na wielu płaszczyznach wsparcie, za wspólnie spędzony czas na seminariach, wyjazdach naukowych i konferencjach, a nade wszystko – za udzielone konsultacje merytoryczne.

Chciałbym wspomnieć osobę wybitnego znawcy myśli Hayeka, śp. Pana Profesora Miłowita Kunińskiego, którego miałem zaszczyt poznać w trakcie pracy nad dysertacją doktorską. W tym miejscu jestem jedynie w stanie dać świadectwo mojej wdzięczności za otrzymane od niego wsparcie.

Dziękuję recenzentom mojej rozprawy doktorskiej, Profesorowi Adamowi Chmielewskiemu oraz Profesorowi Adamowi Czarnocię za wnikliwe i interesujące uwagi dotyczące mojej pracy. Część z nich została uwzględniona w niniejszym wydaniu.

Dziękuję Profesorowi Wojciechowi Załuskiemu oraz Profesorowi Adamowi Dyrdzie za udzielone mi konsultacje merytoryczne. Za rozliczne rady i spostrzeżenia chciałbym podziękować Doktorowi Krzysztofowi Sielskiemu oraz Doktorowi Wojciechowi Ciszewskiemu, któremu dziękuję również za cenne sugestie dotyczące przekładu z języka angielskiego fragmentów dzieł Hayeka, które nie ukazały się do tej pory w języku polskim. Dziękuję Doktorowi Markowi Porzyckiemu, którego opinia pomogła mi w uzyskaniu pierwszego stypendium naukowego we Fryburgu. Marcinowi Wróblowi dziękuję za koleżeńską pomoc związaną z organizacją obrony doktoratu.

Dziękuję wszystkim Koleżankom i Kolegom, wraz z którymi jako student, a później doktorant, miałem możliwość współtworzyć Sekcję Filozofii Prawa TBSP UJ (później zaś: Koło Naukowe Filozofii Prawa TBSP UJ). Niewątpliwie ów czas interesujących dyskusji w krakowskich piwnicach na zawsze pozostanie w mojej pamięci.

Wstęp

Fizyk, który jest tylko fizykiem, może być pierwszej klasy fizykiem i najbardziej wartościowym członkiem społeczeństwa. Lecz nie można być wybitnym ekonomistą, będąc jedynie ekonomistą. I jestem nawet skłonny dodać, że ekonomista będący jedynie ekonomistą prawdopodobnie stanie się utrapieniem, jeśli nie prawdziwym zagrożeniem¹.

Niniejszą rozprawę otwiera jeden z najsłynniejszych cytatów z pisma Friedricha Augusta von Hayeka. Powyższe słowa, często przytaczane przy różnych okazjach zarówno przez zwolenników myśli noblisty, jak i jego krytyków, pochodzą z poświęconego filozofii nauki wykładu wygłoszonego w 1956 roku z okazji 25. rocznicy otwarcia budynku nauk społecznych (Social Science Research Building) na Uniwersytecie w Chicago. Rozważając różnicę między naukami społecznymi a przyrodniczymi, myśliciel niejako mimochodem rzucił światło na charakter swoich poszukiwań. Czy miał wówczas na myśli siebie jako owego „nie tylko ekonomistę”, mającego służyć innym za wzór zalecanej postawy, wiodącej ku szczytom akade-

¹ „The physicist who is only a physicist can still be a first-class physicist and a most valuable member of society. But nobody can be a great economist who is only an economist – and I am even tempted to add that the economist who is only an economist is likely to become a nuisance if not a positive danger”. F. A. von Hayek, *The Dilemma of Specialization*, [w:] i d e m, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, Chicago 1967, s. 123.

mickiej kariery, tego zapewne nie uda się dociec, ale znający jego życiorys mają prawo tak sądzić.

Celem niniejszej książki jest przeprowadzenie rekonstrukcji i gruntownej analizy krytycznej tej części ogromnego dorobku intelektualnego Hayeka, która wydaje się mniej znana szerszemu gronu odbiorców i nieco zaniedbana w literaturze poświęconej myśli uczonego. Nie przywykliśmy na ogół łączyć austriackiego noblisty z filozofią prawa, z pewnością zaś nie jest to skojarzenie natychmiastowe. Zasłynął on przede wszystkim jako jeden z twórców doktryny neoliberalnej oraz najwybitniejszych ekonomistów i filozofów politycznych ubiegłego stulecia. Był też zdeklarowanym obrońcą gospodarki wolnorynkowej i wolności indywidualnej. Zyskał popularność dzięki zażartej polemice obalającej argumenty na rzecz ustroju socjalistycznego i ekonomicznej teorii Johna M. Keynesa, a także jako autor *Drogi do zniewolenia*, w której zwalczał poglądy entuzjastów państwa opiekuńczego jako projektu dla powojennego świata. Jeszcze później – jako inspirator ruchu Nowej Prawicy w Anglii, a także jako myśliciel, który wywarł znaczny wpływ na politykę Margaret Thatcher i Ronalda Reagana.

Hayek zmarł w 1992 roku jako, w pewnym sensie, intelektualny zwycięzca – początek ostatniej dekady ubiegłego wieku to czas rozpadu Związku Sowieckiego i zniesienia żelaznej kurtyny². U schyłku życia wyraził następującą myśl: „Z reguły pomysły ekonomistów doceniane są dopiero po ich śmierci. [...] Ale ja mam ten przywilej, że żyję dosyć długo i mogę być obecny w chwili, gdy niektóre moje idee odnoszą sukcesy”³.

Czy jednak było to pełne zwycięstwo? W odniesieniu do jego krytyki idei gospodarki centralnie planowanej można powiedzieć,

² Warto zwrócić uwagę na słynną wypowiedź Paula Samuelsona (reprezentującego nurt bliski Keynesowi) z 1989 roku: „Ekonomia sowiecka stanowi dowód, że wbrew twierdzeniom wielu sceptyków socjalistyczna gospodarka nakazowa może funkcjonować, a nawet się rozwijać”. Por. A. E b e n s t e i n, *Friedrich Hayek. A Biography*, New York 2001, s. 2.

³ Wypowiedź Hayeka za: G. S o r m a n, *Prawdziwi myśliciele naszych czasów*, tłum. M. M i s z a l s k i, Warszawa 1993, s. 250.

że tak. Wątpliwości natomiast pojawiają się, gdy zapytamy o teorię Keynesa oraz doktrynę państwa dobrobytu, którym noblista przeciwstawiał się nieomal na równi. Nicholas Wapshott następująco odczytał stan ducha noblisty u schyłku jego życia: „Świętując upadek sowieckiego komunizmu, Hayek czuł, że został pokonany przez Keynesa [...]”⁴. Autor ten wskazuje na trudności, jakich nastroczało Austriakowi wytłumaczenie sukcesu socjaldemokratycznej Szwecji. Zdaniem Hayeka, pomimo rozbudowy sektora publicznego, sukces ten udało się osiągnąć dzięki minimalnym stratom poniesionym w wyniku obu wojen światowych. Niemniej socjaldemokratyczna polityka miała wedle noblisty wywołać u mieszkańców tego kraju utratę poczucia wolności i pogorszyć ich kondycję psychiczną: „Prawdopodobnie w Szwecji panuje większe niezadowolenie społeczne niż w jakimkolwiek innym kraju, w którym byłem. Typowe poczucie, że życie tak naprawdę nie ma sensu, jest w Szwecji bardzo silne”⁵.

Długie życie Hayeka, jego pracowitość i wszechstronne zainteresowania zaowocowały dorobkiem znacznie wykraczającym poza ekonomię i myśl polityczną. Jednakowoż sukcesy w dwóch wspomnianych dziedzinach przyćmiły pozostałe osiągnięcia intelektualne myśliciela. Przedmiotem jego rozważań, oprócz filozofii prawa, były bowiem zagadnienia z zakresu m.in.: psychologii, teorii umysłu i wiedzy oraz filozofii nauki. Rozwinięta przez uczonego ogólna refleksja nad prawem wiąże się ściśle z poglądami wyrażanymi na innych polach prowadzonych przezeń dociekań, zaś wykazanie tego związku stanowi jedno z zadań postawionych w tym opracowaniu.

Filozofia prawa Hayeka była przedmiotem analiz zawartych w wielu artykułach naukowych, lecz dopiero w 2014 roku ukazała się pierwsza pozycja stanowiąca próbę jej rekonstrukcji w postaci

⁴ N. Wapshott, *Keynes kontra Hayek. Spór, który zdefiniował współczesną ekonomię*, tłum. R. Madejski, Warszawa 2013, s. 335.

⁵ Wypowiedź Hayeka pochodząca z wywiadu przeprowadzonego przez T. W. Hazlitta, cyt. za: *ibidem*, s. 338.

opracowania monograficznego⁶. Nie oznacza to jednak, że w literaturze światowej nie było prac poświęconych w całości wybranym aspektom filozoficznoprawnej refleksji noblisty. Na szczególną uwagę zasługują w tym względzie pozycje książkowe traktujące o stosunku Hayeka do prawa naturalnego⁷ oraz do praw człowieka⁸.

Na gruncie polskim literatura przedmiotu jest dość uboga. Wśród najważniejszych pozycji warto wymienić przede wszystkim artykuł Beaty Polanowskiej-Sygulskiej „*Nomos versus thesis. Hayekowska doktryna rządów prawa*”⁹ oraz recenzję *Konstytucji wolności* autorstwa Jerzego Wróblewskiego¹⁰, opublikowaną ponad pół wieku temu. Nieco wiedzy o filozofii prawa Austriaka można zaczerpnąć z monografii poświęconych jego myśli politycznej. W tym kontekście szczególnie warte odnotowania są wyniki dociekań Wojciecha Sadurskiego¹¹, Ryszarda Legutki¹², Janiny Godłów-Legiędź¹³ oraz, przede wszystkim, Miłowita Kunińskiego¹⁴. Jeśli uwzględni się dotychczasowy stan badań i weźmie pod uwagę to, że wiele z kluczowych pytań nie doczekało się jeszcze odpowiedzi, niniejsza praca wydaje się wypełniać pewną lukę w polskim piśmiennictwie.

⁶ J. Petersen, *Freiheit unter dem Gesetz. Friedrich August von Hayeks Rechtsdenken*, Tübingen 2014.

⁷ E. Angner, *Hayek and Natural Law*, London–New York 2007, Routledge *Frontiers of Political Economy*, No. 89.

⁸ J. C. W. Touchie, *Hayek and Human Rights. Foundations for a Minimalist Approach to Law*, Cheltenham–Northampton 2005.

⁹ B. Polanowska-Sygulska, *Nomos versus thesis. Hayekowska doktryna rządów prawa*, [w:] eadem, *Między filozofią polityczną a filozofią prawa*, Kraków 2012, s. 74 – 104, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*, t. 87.

¹⁰ J. Wróblewski, *Recenzja książki F. A. von Hayeka „The Constitution of Liberty”*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 16, 1962, nr 1.

¹¹ W. Sadurski, *Neoliberalny system wartości politycznych*, Warszawa 1980.

¹² R. Legutko, *Spory o kapitalizm*, Kraków 1994, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*.

¹³ J. Godłówn-Legiędź, *Doktryna społeczno-ekonomiczna Friedricha von Hayeka*, Warszawa 1992, *Bramy Nauki*.

¹⁴ M. Kuniński, *Wiedza, etyka i polityka w myśli F. A. von Hayeka*, Kraków 1999, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*, t. 24.

Warto nadmienić, że nie wszystkie książki Hayeka zostały przetłumaczone na język polski. Z punktu widzenia tematyki niniejszej rozprawy nader ważną pozycją jest trzytomowe dzieło *Law, Legislation and Liberty*, którego jedynie kilka rozdziałów ukazało się w polskim przekładzie w zbiorze opracowanym przez M. Kunińskiego¹⁵. Z tego względu, przytaczając fragmenty tych prac noblisty, które nie doczekały się polskiego wydania, dokonałem tłumaczenia odpowiednich fragmentów, podając także w przypisie treść oryginalnego cytatu (podobnie postąpiłem w przypadku innych prac obcojęzycznych).

Jeśli postrzega się Hayeka jako filozofa prawa, którego idee powinny być doczekać się opracowań monograficznych, nie sposób abstrahować od ważkiego zagadnienia, jakim jest oddziaływanie jego przemyśleń na dyskurs filozoficznoprawny. Wydaje się, że myśl uczonego nie wywołała znacznego odzewu w gronie teoretyków prawa, w szczególności zaś – polemiki ze strony czołowych przedstawicieli tej dyscypliny¹⁶. Można uznać to za zjawisko osobliwe, zwłaszcza że on sam wielokrotnie odnosił się do twierdzeń formułowanych przez jej najwybitniejszych reprezentantów. Czy przyczyną takiego stanu rzeczy było to, że Hayeka kojarzono przede wszystkim jako pomnikową postać w gronie współczesnych ekonomistów, lub też, że odbierano go jako współtwórcę i niezłomnego obrońcę doktryny neoliberalizmu, zaś jego filozoficznoprawną refleksję uznano za marginalną w świetle innych, bezsprzecznie bardziej doniosłych dokonań? Czy też może jej charakter był z jakichś powodów nieatrakcyjny z punktu widzenia dyskursu filozoficznoprawnego? Wydaje się to prawdopodobne. Można jednak wskazać na bliskość koncepcji Austriaka z poglądami jednego z najbardziej znanych filozofów prawa – Lona L. Fullera. Dlatego też w niniejszej pracy poświęcam sporo miejsca rekonstrukcji sta-

¹⁵ *Filozofia wolnego rynku*, oprac. M. Kuniński, Kraków 1994, *Znak – Idee*, nr 6.

¹⁶ Podobny pogląd wyraża A. I. Ogus. Por. i d e m, *Law And Spontaneous Order. Hayek's Contribution to Legal Theory*, „Journal of Law and Society” Vol. 16, 1989, No. 4, s. 393.

nowiska powyższego teoretyka oraz analizie podobieństw i różnic między przemyśleniami obu filozofów prawa. Co więcej, w trakcie dociekań okazało się, że zbieżność ich poglądów jest większa, niż to się z początku wydawało. Z tego względu stanowisko Fullera zostało przeze mnie potraktowane jako istotne wsparcie filozoficzno-prawnej refleksji noblisty. Niekwestionowany fakt, że polemika Fullera z Hartem stanowi jedną z najbardziej doniosłych i znanych dyskusji w obrębie współczesnego prawoznawstwa, świadczy także pośrednio o randze dociekań Hayeka w tejże dziedzinie.

W niniejszej pracy wychodzę z założenia, iż filozofia prawa noblisty stanowi część jego filozofii społecznej, której jednym z centralnych zagadnień jest ideał wolności jednostki pod rządami prawa. W świetle reprezentowanego przez Hayeka stanowiska obydwa elementy – wolność indywidualna i zasada rządów prawa (*rule of law*) – występują jednocześnie i wzajemnie się warunkują. Bez prawa nie może istnieć wolność indywidualna, zaś rządy prawa ze swej istoty gwarantują tę wolność¹⁷.

Wskazane *iunctim* zadecydowało o strukturze pracy. W rozdziale pierwszym dokonuję rekonstrukcji Hayekowskiego rozumienia wolności oraz przymusu. Stawiam w nim tezę, że wolność w myśli austriackiego noblisty nie tyle stanowi jedną z wielu chronionych prawem wartości, ile jej zagwarantowanie jest warunkiem funkcjonowania systemu rządów prawa, a zarazem – ochrony wszelkich innych wartości. Zdaniem myśliciela ludzkość bywała już w historii bliska realizacji ideału *rule of law*. Stąd drugi rozdział poświęcam rekonstrukcji Hayekowskiej prezentacji historii idei praworządności oraz prób jej realizacji.

Przedstawione w dwóch pierwszych rozdziałach wątki myśli noblisty dotyczą przede wszystkim ideału wolności pod rządami prawa. Niemniej ta myśl została przezeń osadzona w szerokim kontekście teoretycznym, w którym, z punktu widzenia tematyki niniejszej pracy, pierwszorzędne znaczenie ma teoria spontanicznego ładu oraz ewolucji kulturowej. Obie te koncepcje odpowia-

¹⁷ B. Polanowska-Sygulska, *Między filozofią polityczną...*

dają za deskryptywną płaszczyznę filozoficznoprawnej refleksji myśliciela; w szczególności oferują odpowiedź na pytanie o genezę prawa. Wspomnianą teorię rekonstruuje w rozdziale trzecim.

Po nakreśleniu szerokiej perspektywy teoretycznej Hayeka w rozdziale czwartym poszukuję odpowiedzi na pytanie o pojęcie prawa w myśli noblisty. Analizuję Hayekowskie wypowiedzi dotyczące prawa, w szczególności zaś zwracam uwagę na metamorfozę poglądów myśliciela, początkowo formułującego szereg wymogów pod adresem ustawodawcy, później zaś kierującego swoje przemyslenia w stronę prawa zwyczajowego oraz sędziowskiego. W tym rozdziale podejmuję również próbę ustalenia zakresu, w jakim poglądy Hayeka mają charakter deskryptywny, a w jakim normatywny.

Rozdział piąty rozprawy stanowi analizę krytyczną refleksji filozoficznoprawnej Hayeka. Poszukuję w nim odpowiedzi na jedno z kluczowych pytań postawionych w tej pracy, czyli o miejsce, jakie zajmuje koncepcja noblisty wśród stanowisk filozoficznoprawnych. W celu uzyskania odpowiedzi nie tylko analizuję poglądy Hayeka zaprezentowane w rozdziale poprzednim, lecz również zestawiam jego przemyslenia z rozstrzygnięciami teoretycznymi przyjętymi na gruncie głównych nurtów filozofii prawa (pozytywizmu prawniczego, prawnonaturalizmu), do których często nawiązywał, konfrontując z nimi własne rozwiązania. Powyższe porównania są wzbogacone analizą krytyczną odnośnych wypowiedzi noblisty, albowiem nie zawsze trafnie wskazywał on mankamenty opozycyjnych względem jego koncepcji stanowisk teoretycznych.

W ostatnim, szóstym rozdziale podejmuję próbę osadzenia Hayekowskiej filozofii prawa na gruncie jego filozofii społecznej, wskazując na ich wzajemne związki i płynące z nich implikacje. Dokonuję w nim ponadto rekonstrukcji i krytycznej analizy Hayekowskiego projektu ustroju państwa, który w moim przekonaniu jest po części rezultatem przyjętego przezeń pojęcia prawa.

Dodatkowym celem była chęć zwrócenia uwagi na jego dociekania dotyczące filozoficznych podstaw ładu gospodarczego. Kryzys finansowy lat 2007–2009 sprawił, iż nie tylko w naukowym, lecz także szeroko rozumianym dyskursie publicznym podjęto

powyższą problematykę na nowo. Odżyło pojęcie neoliberalizmu, często pojawiające się w toczonych w publikatorach debacie. Niniejsza rozprawa ma po części za zadanie przedstawić zarys filozofii prawa, która w widoczny sposób koresponduje z myślą polityczną neoliberalizmu, a przynajmniej – w jego reprezentowanej przez Hayeka odmianie.

Friedrich August von Hayek – życie i dokonania

Friedrich August von Hayek urodził się 8 maja 1899 roku w Wiedniu. Jego ojciec był lekarzem, a prywatnie pasjonatem botaniki. Przyszły noblista także wykazywał zainteresowanie tą dziedziną. Biografowie i komentatorzy spuścizny myśliciela często podkreślają, że był on po kądzieli spokrewniony z Ludwigiem Wittgensteinem. Planował nawet napisanie książki poświęconej swojemu wybitnemu kuzynowi na podstawie korespondencji prowadzonej przez Wittgensteina z Bertrendem Russellem¹⁸.

W trakcie swojej kariery naukowej Hayek był wykładowcą na wielu uczelniach. Pracował m.in. na London School of Economics and Political Science (od 1931), a także na uniwersytetach w: Chicago (1950–1962), Fryburgu Bryzgowijskim (1962–1968), Salzburgu (1968–1977) i znów Fryburgu (1977–1992). Od 1938 roku był obywatelem brytyjskim. W 1974 roku otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie ekonomii. Zmarł 23 marca 1992 roku.

Prezentując dzieło Hayeka, komentatorzy jego twórczości często wyodrębniają w niej dwie fazy – ekonomiczną, zwieńczoną uczestnictwem w słynnych debatach na temat możliwości kalkulacji w systemie socjalistycznym (*socialist calculation debates*), oraz filozofii społecznej¹⁹. O wiele bardziej adekwatny i czytelniejszy jest, według mnie, zaproponowany przez Stefana Koleva podział

¹⁸ Por. L. Rosten, *Leo Rosten Interviews Friedrich A. Hayek (Part II)*, [on-line:] http://hayek.ufm.edu/index.php?title=Leo_Rosten_Part_II – 5 VI 2016.

¹⁹ Por. I. Karabelas, *Freiheit statt Sozialismus. Rezeption und Bedeutung Friedrich August von Hayeks in der Bundesrepublik*, Frankfurt–New York 2010, s. 31.

drogi naukowej myśliciela na trzy stadia, w ramach którego możemy wyróżnić: Hayeka I – teoretyka koniunktury, Hayeka II – ordoliberala i filozofa społecznego, oraz Hayeka III – ewolucyjnego filozofa społecznego²⁰.

Powyższa periodyzacja poddana pewnym modyfikacjom wydaje się jeszcze lepiej oddawać charakter myśli noblisty: zamiast teoretyka koniunktury warto zaklasyfikować myśliciela jako członka tzw. austriackiej szkoły ekonomii, zaś miano ordoliberala zastąpić terminem „przedstawiciel neoliberalizmu”. Prezentacja osiągnięć Hayeka nie może bowiem ograniczać się do jego prac z zakresu teorii koniunktury i nie uwzględniać wkładu tego myśliciela w dokonania szkoły austriackiej, abstrahując od wkładu tegoż myśliciela w dokonania szkoły austriackiej. Pojęcie ordoliberalizmu zaś zasadniczo zawiera się w pojęciu neoliberalizmu, w tym sensie, iż ordoliberalizm konstytuuje jeden z jego nurtów. Kategorię ewolucyjnego filozofa społecznego można zastąpić bardziej precyzyjnym mianem przedstawiciela liberalizmu ewolucyjnego²¹. Trzeba pamiętać również, że wskazane wyżej fazy nie następowały po sobie chronologicznie, lecz zachodziły na siebie w czasie. Mimo wielowątkowości zainteresowań poglądy Hayeka wykazują co do zasady spójność, co oznacza, że jego przemyślenia z rozmaitych dziedzin wyrażnie ze sobą korespondują.

Po powrocie z frontu I wojny światowej Hayek podjął studia prawnicze na Uniwersytecie Wiedeńskim – była to bowiem jedyna droga do studiowania ekonomii²², którą ukończył w 1921 roku. Dwa lata później ukazała się jego dysertacja doktorska w dziedzinie ekonomii pt. *Zur Problemstellung der Zurechnungslehre*. Habilitował

²⁰ Por. S. K o l e v, *Neoliberale Leitideen zum Staat. Die Rolle des Staates im Werk von Walter von Eucken, Friedrich August von Hayek, Ludwig von Mises und Wilhelm Röpke*, [on-line:] <http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2011/5361/pdf/Dissertation.pdf> – 1 V 2016, s. 26.

²¹ Ryszard Legutko nazywa myśl Hayeka leseferyzmem ewolucjonistycznym. Por. R. L e g u t k o, *Dylematy kapitalizmu*, Paryż 1986, s. 187 i n., *Biblioteka Libertas*, t. 2.

²² Por. R. B o r k, *Robert Bork Interviews Friedrich A. Hayek (Part I)*, [on-line:] http://hayek.ufm.edu/index.php?title=Robert_Bork – 5 VI 2016.

się w 1929 roku. Wtedy też ukazała się jego *Geldtheorie und Konjunkturtheorie*. Obie wyżej wymienione prace wpisywały się w nurt badań charakterystyczny dla austriackiej szkoły ekonomii. Uważany za jej założyciela Carl Menger (1840–1921) położył intelektualne fundamenty tego kierunku w przełomowym dziele *Grundsätzen der Volkswirtschaftslehre*. Znamionowało ono odejście od klasycznej teorii zakładającej, iż na wartość rzeczy składa się ilość jednostek pracy, które były konieczne do jej wytworzenia. Według koncepcji Mengera wartością danej rzeczy jest jej subiektywnie oceniana użyteczność, którą rzeczzone dobro reprezentuje dla konsumenta. Następcami Mengera byli kolejno: Eugen von Böhm-Bawerk (1851–1914) i Ludwig von Mises (1881–1973). W piśmiennictwie traktującym o ich dokonaniach wyodrębnia się kolejne generacje austriackiej szkoły ekonomii. Przedstawicielami drugiej generacji są, obok Böhm-Bawerka, Eugen Philippovich von Philippsberg (1858–1917) oraz Friedrich von Wieser (1851–1926), który jako reprezentant tego nurtu zapoznał Hayeka z jego podstawami. W późniejszym okresie rola mentora przyszłego noblisty przypadła von Misesowi, zaliczanemu do generacji trzeciej. Samego Hayeka uważa się wedle tej chronologii za przedstawiciela czwartej.

W 1925 roku Hayek został uczestnikiem prywatnych seminariów prowadzonych przez Misesa, który nie otrzymał wówczas posady na uniwersytecie. Profil seminariów oprócz ekonomicznych obejmował również zagadnienia interdyscyplinarne. Uczestniczyli w nich także prawnicy, filozofowie i politolodzy, m.in. Eric Voegelin²³. Zawarta i ugruntowana wówczas znajomość między Hayekiem i Misesem doprowadziła do wspólnej inicjatywy powołania w 1927 roku austriackiego Instytutu Badań nad Koniunkturą (*Institut für Konjunkturforschung*).

W swej dysertacji habilitacyjnej Hayek zaprzeczył popularnej wówczas teorii Honsona i Lederera, według której spadek cykli koniunkturalnych następuje wtedy, kiedy zaczynają spadać płace, co jest związane z mniejszymi zyskami przedsiębiorstw. Taki stan

²³ I. Karelbas, *op. cit.*, s. 35.

rzeczy powoduje, że popyt na rynku nie odpowiada zaoferowanej przez podaż ilości dóbr i usług. Spadek koniunktury związany jest więc ze spadkiem popytu. Według Hayeka teoria ta była błędna, ponieważ zupełnie pomijała problematykę wzrostu lub spadku stóp procentowych. Nawiązując do poglądów szwedzkiego ekonomisty Knuta Wicksella, który jako pierwszy rozpatrywał związki między podażą pieniądza, stopami procentowymi i cenami, Hayek utrzymywał, że jeśli przedsiębiorstwa podejmują decyzje inwestycyjne w okresie, w którym stopy procentowe są sztucznie zaniżone (znajdują się poniżej poziomu równowagi, tzw. *Gleichgewichtszins*), to grozi im przeinwestowanie. Podjęte inwestycje z reguły wymagają dalszych nakładów kapitału, który w następstwie wysokiego nań popytu powoduje ponowny wzrost stóp procentowych, co z kolei odbija się negatywnie na kondycji przedsiębiorstw i skutkuje spadkiem wskaźników dla całej gospodarki²⁴.

W 1931 roku Hayek wygłosił w London School of Economics serię wykładów gościnnych, opublikowanych następnie jako *Prices and Production*. Zaowocowały one powołaniem go na katedrę ekonomii politycznej i statystyki tejże uczelni. Od czasu przeprowadzki do Londynu zaczął publikować w języku angielskim. Tezy z *Prices and Production* miały bezpośrednie przełożenie na późniejsze poglądy Hayeka w zakresie filozofii politycznej. To właśnie wtedy zauważył on, iż prywatny przedsiębiorca musi obserwować na rynku bezustanne wahania cen, które należy traktować jako sygnały. Ten początkowo *stricte* ekonomiczny pogląd dał podstawy późniejszym zapatrywaniom Hayeka na temat planowania gospodarczego w ustroju socjalistycznym i znalazł swój wyraz w często używanej przez niego frazie o wiedzy rozproszonej (*dispersed knowledge*), której nie posiada w pełni żadna jednostka i która manifestuje się jedynie pod postacią sygnałów takich jak ceny.

Lata 1931–1932 to także czas fascynującej dla zainteresowanych makroekonomią polemiki Hayeka z Johnem M. Keynesem, który w 1930 roku opublikował swój traktat *A Treatise on Money*.

²⁴ *Ibidem*, s. 37–38.

Według Keynesa stabilny poziom cen zależy przede wszystkim od stabilnych stóp procentowych. Zdaniem Hayeka taki pogląd jest zbyt jednowymiarowy. W jego przekonaniu, aby zrozumieć przyczyny zmian cen na rynku, należy zawsze brać pod uwagę również inne czynniki, jak chociażby ogólną podaż dóbr²⁵. Druga połowa lat 30. ubiegłego wieku upłynęła austriackiemu filozofowi pod znakiem udziału w wielkiej debacie na temat socjalizmu. Opublikowany w 1935 roku zbiór *Collectivist Economic Planning* zawierał artykuły krytykujące socjalizm, przede wszystkim z punktu widzenia austriackiej szkoły ekonomii. Rozwinięta w nich argumentacja opierała się przede wszystkim na poglądach von Misesa wyłożonych w *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen* i eksponowała zarzut dotyczący niemożności przeprowadzenia rzetelnego rachunku w gospodarce socjalistycznej. Zawarte w wyżej wymienionym zbiorze szkice nie wniosły właściwie niczego nowego w stosunku do prac Misesa, z jednym, istotnym wyjątkiem – w rozdziale *Sozialistische Wirtschaftsrechnung II* Hayek po raz pierwszy sformułował argument o niemożności skoncentrowania w umyśle planisty całości rozproszonej wiedzy. Został on powtórzony w 1936 roku podczas wykładu dla London Economic Club pod tytułem *Economics and Knowledge* i opublikowany rok później.

Wydaje się, że można precyzyjnie wyznaczyć moment, w którym Hayek z owego „jedynie ekonomisty” stał się myślicielem społecznym. Niedługo po opublikowaniu *Economics and Knowledge*, w maju 1938 roku, ukazał się w „Neuer Zürcher Zeitung” artykuł Hayeka zatytułowany *Freiheit und Wirtschaftssystem*, w którym myśliciel przedstawił związki między wolnością a systemem gospodarczym²⁶. Tym samym główny wątek poruszanej przez Hayeka problematyki uległ, w stosunku do poprzednich publikacji, istotnej metamorfozie. Od zagadnień czysto ekonomicznych myśliciel przeszedł do tematu wolności jednostki jako aksjologicznej podstawy porządku polityczno-prawnego.

²⁵ *Ibidem*, s. 41.

²⁶ *Ibidem*, s. 47, przyp. 78.

Od tej pory Hayek krytykował socjalizm już nie tylko z czysto ekonomicznego punktu widzenia – nade wszystko eksponował swoje przekonanie, że system ten prowadzi do faktycznego zniewolenia ludzi i upadku cywilizacyjnego. W tym właśnie duchu myśliciel tworzył w latach II wojny światowej. Najbardziej znanym dziełem tego okresu była *Droga do zniewolenia* – słynny traktat z 1944 roku, w całości wymierzony w totalitaryzm. Głównym jego przesłaniem była teza o nierozłączności wolności osobistej i gospodarczej. Hayek uważał, że każdy system godzący w wolność człowieka musi mieć swoje ekonomiczne podstawy w braku poszanowania prawa własności. Wspomniany traktat był pierwszą w pełni poświęconą zagadnieniom filozofii politycznej książką noblisty. Warto odnotować, że Hayek, już jako obywatel brytyjski, świadom, iż Związek Sowiecki był sojusznikiem Wielkiej Brytanii podczas II wojny światowej, ostrze krytyki skierował głównie przeciwko nazizmowi i faszyzmowi, nie zaś komunizmowi. W gruncie rzeczy jednak skrajna prawica i skrajna lewica nie jawiły mu się jako przeciwieństwa – przedstawiciele obu tych opcji na równi łączyła niechęć do wolnego rynku oraz dążenie do pozbawienia ludzi wolności indywidualnej²⁷. Jednym z impulsów, które skłoniły Hayeka do napisania słynnego traktatu, była obawa, że gospodarka wojenna zostanie uznana za sprawiedliwe i dobre rozwiązanie również w czasach pokoju²⁸.

Sukces *Drogi do zniewolenia* przerósł najśmielsze oczekiwania myśliciela. Książka zyskała wielki rozgłos na Wyspach, a w Stanach Zjednoczonych osiągnęła milionowy nakład i stała się bestsellerem²⁹. Jak relacjonuje Nicholas Wapshott, Hayek „Przez [...] pięć tygodni przemierzał Amerykę wzdłuż i wszerz, przemawiając do zasłuchanych tłumów. Natychmiast stał się bohaterem. Z biegiem czasu zaczął czerpać przyjemność z odgrywania roli mędrca i proroka, ale takie aktorstwo nie było dla niego naturalne”³⁰.

²⁷ N. Wapshott, *op. cit.*, s. 335.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 237.

³⁰ *Ibidem*, s. 244.

Można rzec, że zadaniem, które postawił sobie Hayek, było przywrócenie w powojennym świecie ideałów klasycznego liberalizmu. Z jednej strony zdawały się być one zapomniane, o czym świadczyła totalitarna katastrofa tak w sowieckim, jak w nazistowskim wydaniu, z drugiej zaś – czego obawiał się Hayek – ich restytucja mogłaby mieć iluzoryczny charakter, przynoszący cywilizacji zachodniej jedynie pozór wolności. Tym samym austriacki myśliciel stał się czołowym przedstawicielem nurtu zwanego później neoliberalizmem.

Pojęcie neoliberalizmu budzi we współczesnym dyskursie nie tylko wiele kontrowersji, ale także często bywa używane nieadekwatnie, jak to się dzieje w przypadku utożsamiania go z dokonaniami tzw. chicagowskiej szkoły ekonomii. Ta ostatnia wpisuje się w nurt neoliberalizmu, jednakże oba pojęcia nie są równoważne zakresowo. Powszechne jest używanie pojęcia neoliberalizmu w odniesieniu do przemian ostatnich dekad związanych z procesem globalizacji. Tymczasem genezy tej koncepcji należy poszukiwać znacznie wcześniej.

Ponowne uformowanie czy też odradzanie się liberalizmu po I wojnie światowej nastąpiło w okresie dominacji nieliberalnych i kolektywistycznych ideologii, ugruntowującej się od schyłku XIX wieku. Pojęcie liberalizmu zaczynało wówczas nabierać historycznego charakteru. W kontekście tego procesu nie bez znaczenia było oddziaływanie znanego marksistowskiego zarzutu wskazującego na związek między liberalizmem i imperializmem, a co za tym idzie – także militaryzmem. Zdaniem niektórych teoretyków ta sytuacja zrodziła konieczność ukucia nowego terminu, znamionującego powrót idei uważanych przez wielu za przestarzałe. I tak w 1925 roku szwajcarski ekonomista Hans Honegger określił odradzające się wolnościowe ideały neoliberalizmem, wskazując również na ich antypaństwowy charakter³¹.

Kamieniem węgielnym rzeczono go nurtu było Kolokwium Waltera Lippmanna (*Walter Lippman Colloquium*), czyli międzynarodowa konferencja ekonomistów hołdujących liberalnej orientacji.

³¹ S. Kolev, *op. cit.*, s. 4.

Spotkanie to odbyło się w sierpniu 1938 roku w Paryżu, w okresie wybitnie niesprzyjającym szerzeniu wolnościowych idei. Jego efektem było zadzierzgnięcie więzi między niezgadającymi się z dominującym w Europie trendem ideowym przedstawicielami różnych ośrodków akademickich. Zaowocowało to wzniesieniem wspólnego fundamentu dla konstytuującej się doktryny. Neoliberalowie w pełni zdawali sobie sprawę, że świat zmierza w niepożądanym z ich punktu widzenia kierunku. Mieli również świadomość, że po nadchodzącym kataklizmie rozpoczną się poszukiwania nowych zasad służących ponownemu urządzeniu życia społecznego i politycznego. Jako intelektualiści czuli nie tylko odpowiedzialność, ale i realną potrzebę wpływania na polityczne decyzje, która nasiliła się po zakończeniu II wojny światowej. W tym celu z inicjatywy Hayeka powołano w 1947 roku stowarzyszenie Mont Pèlerin Society³², do którego oprócz uczestników Kolokwium Waltera Lippmanna, takich jak Ludwig von Mises czy Wilhelm Röpke, dołączyli również Karl Popper oraz Walter Eucken, przedstawiciel tzw. szkoły fryburskiej (*Freiburger Schule*), inicjator niemieckiej odmiany neoliberalizmu (ordoliberalizmu) i przyjaciel Hayeka³³.

Z dzisiejszej perspektywy obawy neoliberalów jawią się jako w wysokim stopniu uzasadnione. Ich wpływ na wydarzenia polityczne był silny i zdeterminował w dużym stopniu powojenną historię USA, Wielkiej Brytanii, a także Niemiec i innych krajów, niekoniecznie zaliczanych do kręgu tzw. cywilizacji zachodniej³⁴.

³² Por. strona internetowa stowarzyszenia Mont Pèlerin, [on-line:] <https://www.montpelerin.org/> – 6 VI 2016.

³³ W latach 30. w swoich podróżach między Wiedniem i Londynem Hayek często zahaczał o Fryburg będący miejscem pracy Waltera Euckena. Z kolei niemiecki ekonomista został zaproszony przez Hayeka do Wielkiej Brytanii, by poprowadzić serię wykładów w London School of Economics. Zmarł właśnie w Londynie w 1950 roku. Nie jest więc przypadkiem, iż kiedy w 1962 roku powołano Hayeka na uniwersytet we Fryburgu, zaangażował się on mocno w pracę powołanego tam Walter Eucken Institut, i że w swoim pierwszym wykładzie oddał cześć Euckenowi.

³⁴ Przede wszystkim należy podkreślić przemożny wpływ tzw. szkoły chicagowskiej na reformy przeprowadzone przez Augusta Pinocheta w Chile.

Siłę wspomnianego oddziaływania ilustruje fragment listu Margaret Thatcher do Hayeka z 18 maja 1979 roku:

Jestem bardzo dumna, że tak dużo nauczyłam się od Pana przez tych kilka ostatnich lat. Żywię nadzieję, iż niektóre z tych idei zostaną wdrożone w praktyce przez mój rząd w następnych miesiącach. Jako należąca do Pańskich najbardziej zagorzałych zwolenników jestem zdeterminowana, by nasze wysiłki zostały uwieńczone sukcesem. Jeśli tak się stanie, Pana wkład w nasze ostateczne zwycięstwo będzie olbrzymi³⁵.

Miłowit Kuniński wskazuje, że również dla Ronalda Reagana, pozostającego pod znacznym wpływem szkoły chicagowskiej i Milтона Friedmana, Hayek był nader ważnym intelektualistą³⁶. Promieniowanie doktryn neoliberalnych w generalnym planie znajdowało wyraz w liberalizacji przepisów dotyczących prowadzenia działalności gospodarczej, obniżeniu podatków, cięciach wydatków budżetowych, przede wszystkim zaś ukróceniu czy też zahamowaniu, na ile to możliwe, rozrostu instytucji państwa opiekuńczego. Niemniej koncepcja państwa dobrobytu³⁷ w większości krajów zachodnich wzięła górę nad modelem neoliberalnym. Tam, gdzie był on realizowany, jak np. w USA za rządów Ronalda Reagana czy w Wielkiej Brytanii za premier Margaret Thatcher, został zarzucony po utracie władzy przez oboje liderów. Nadto wszystkie działania inspirowane myślą neoliberalną były wprowadzane w określonych ramach ustrojowych. Koncepcje niektórych neoliberalistów, w tym Hayeka, szły znacznie dalej. Miały one na celu nie tylko przepro-

³⁵ „I am very proud to have learnt so much from you over the past few years. I hope that some of those ideas will be put into practice by my Government in the next few months. As one of your keenest supporters, I am determined that we should succeed. If we do so, your contribution to our ultimate victory will have been immense”. I. Karabelas, *op. cit.*, s. 35.

³⁶ M. Kuniński, *O cnotach, demokracji i liberalizmie rozumnym. Zebrane eseje i szkice*, Kraków 2006, s. 190, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*, t. 48.

³⁷ Użycie zamiennie pojęć państwa opiekuńczego i państwa dobrobytu wydaje mi się w tym kontekście uprawnione.

wadzenie określonych reform zwiększających znaczenie mechanizmów rynkowych i swobodę wymiany dóbr, ale także znaczną reformę owych ram ustrojowych. Na gruncie myśli neoliberalnej wyłoniły się liczne nowatorskie pomysły, które niekiedy były wręcz rewolucyjne. Należały do nich m.in. sprzeciw wobec gospodarki opartej na pieniądzu fiducyjnym i postulaty powrotu do parytetu złota czy też, jak u Hayeka, likwidacji monopolu państwa na bicie pieniądza i prywatyzacji tej działalności³⁸. Na uwagę zasługują także propozycje zastąpienia znanego w państwie opiekuńczym modelem pomocy społecznej negatywnym podatkiem dochodowym³⁹.

W tym miejscu zakończmy tę nieco wybiegającą w przyszłość dygresję i powróćmy do okresu, który nastąpił po triumfie *Drogi do zniewolenia*. Mimo znacznego wpływu na rządy i opinię publiczną Hayekowski neoliberalizm był z jednej strony ostro krytykowany, z drugiej zaś traktowany jako mało interesujący – i stąd stopniowo popadał w zapomnienie. W latach 50. i 60. XX wieku intelektualne środowiska ekonomistów i myślicieli społecznych odnosiły się do poglądów austriackiego noblisty (a nawet do jego osoby)⁴⁰ wręcz z awersją. Dopiero epoka Thatcher i Reagana przywróciła uznanie sędziwemu już myślicielowi.

Końcówka lat 40. to początek chudych lat w karierze noblisty. Przyniosły one ze sobą kłopoty w życiu prywatnym, a następnie przeprowadzkę do Chicago i podjęcie pracy na tamtejszym uniwersytecie. Poglądy Hayeka znacząco różniły się od przekonań podzielanych przez zatrudnionych tam ekonomistów, tworzących wówczas podwaliny tzw. szkoły chicagowskiej. Dlatego też zaproponowano Hayekowi posadę wykładowcy nauk społecznych i moralnych⁴¹.

³⁸ Por. F. A. von Hayek, *Denationalisation of Money. An Analysis of the Theory and Practice of Concurrent Currencies*, London 1976, *Hobart Paper Special*, No. 70.

³⁹ Por. M. i R. Friedman, *Wolny wybór*, tłum. J. Kwaśniewski, I. Jakubczak, Sosnowiec 2009, s. 131–138.

⁴⁰ N. Wapshott, *op. cit.*, s. 246.

⁴¹ *Ibidem*, s. 255.

Aktywność uczonego w latach 50. wiązała się w wysokim stopniu ze spuścizną Johna Stuarta Milla. W 1951 roku Hayek opublikował jego korespondencję z Harriet Taylor, długoletnią przyjaciółką i żoną angielskiego filozofa. Liczne obszernie listy powstały podczas podróży Milla po Włoszech i Grecji na przełomie lat 1854–1855. Równy sto lat później austriacki myśliciel postanowił ruszyć jego śladem. Wiosną 1954 roku zwrócił się do Fundacji Guggenheima o przyznanie środków na ten cel⁴². Swojego wniosku nie uzasadnił jednak chęcią uhonorowania XIX-wiecznego piewcy liberalizmu, lecz potrzebą zbadania tradycji i rozwoju kultury w społecznościach rolniczych⁴³. Dzięki tym staraniom spędził ze swoją żoną siedem miesięcy, przemierzając samochodem Francję, Włochy i Grecję.

Wyprawa małżeństwa Hayeków zakończyła się w Egipcie. Uczony otrzymał wówczas zaproszenie do wygłoszenia szeregu wykładów dla Narodowego Banku Egiptu w Kairze, które zostały później opublikowane w zbiorze *The Political Ideal of the Rule of Law*. Stały się one zaczątkiem *opus magnum* Hayeka – *Konstytucji wolności*.

Nadzieje, jakie noblista wiązał z tym dziełem, były olbrzymie. Alan Ebenstein wskazuje, że zdaniem myśliciela powinna ona być stać się *Bogactwem narodów XX wieku*⁴⁴. Opatrzony autografem egzemplarze książki Hayek wysłał m.in. prezydentowi USA Richardowi Nixonowi i redaktorowi naczelnemu „Reader’s Digest”, aby – podobnie jak stało się w przypadku *Drogi do zniewolenia* – wydawnictwo to opublikowało jej skróconą wersję⁴⁵. *Konstytucja wolności* miała nie tylko poruszyć najwybitniejsze umysły i wpłynąć na najważniejsze osoby życia publicznego, ale też stać się bestsellerem zapewniającym nobliście znaczny dochód. Jak relacjonuje Wapshott, książka „okazała się klapą”⁴⁶. Sprzedaż była marna, za to liczne były głosy krytyki.

⁴² Por. A. Ebenstein, *op. cit.*, s. 195.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ N. Wapshott, *op. cit.*, s. 259.

⁴⁶ *Ibidem*.

Hayek popadł w depresję, doznał również ataku serca. Zmuszony swoją nie najlepszą sytuacją finansową przyjął posadę w niemieckim Fryburgu. Zdaniem Wapshotta: „Przeprowadzka ta symbolizowała poniekąd powrót do domu, ale w pewnym sensie nosiła znamiona odwrotu, stanowiła formę wewnętrznej ucieczki”⁴⁷. W 1969 roku, również z powodów finansowych, przeprowadził się do Salzburga. Myśliciel zmuszony był nawet do odsprzedażania tamtejszemu uniwersytetowi swojej biblioteki⁴⁸: „Miałem wrażenie, że jestem skończony”⁴⁹.

Niewiele wskazywało na to, że jego kariera przyniesie jeszcze jakieś osiągnięcia. Tymczasem w USA *prosperity* lat 50. należała już do historii. Naznaczona interwencjonizmem polityka ekonomiczna Richarda Nixona również nie zdała egzaminu. Stworzyło to doskonałe warunki do przywrócenia do życia idei wolności gospodarczej, tym razem wyrażanej przede wszystkim głosem Milтона Friedmana i szkoły chicagowskiej⁵⁰. Mimo że poglądy Friedmana w zakresie ekonomii w wielu aspektach różniły się znacznie od przekonań jego austriackiego kolegi, dzięki afirmacji wolnego rynku również ten ostatni zyskiwał na popularności.

Przełomem w życiu i karierze Hayeka była przyznana mu w 1974 roku Nagroda Nobla. Nie spodziewał się jej zupełnie, a tym bardziej tego, że uzyska ją za „pionierskie badania nad teorią kapitału i wahań ekonomicznych oraz współzależnościami zjawisk ekonomicznych, społecznych i instytucjonalnych”⁵¹. Jak wskazuje A. Ebenstein, austriacki uczony był pierwszym wolnorynkowym ekonomistą uhonorowanym wzmiankowaną nagrodą⁵². Mimo wszelkich zastrzeżeń, jakie żywił wobec tego wyróżnienia jako takiego, a także faktu, że otrzymał ją za prace prowadzone dużo

⁴⁷ *Ibidem*, s. 262.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 263.

⁴⁹ Wypowiedź Hayeka przytaczam za: A. Ebenstein, *op. cit.*, s. 252.

⁵⁰ Por. N. Wapshott, *op. cit.*, s. 296–302.

⁵¹ Por. *Friedrich von Hayek – Facts*, [on-line:] http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1974/hayek-facts.html – 5 VI 2016.

⁵² A. Ebenstein, *op. cit.*, s. 261.

wcześniej, wkrótce po światowym sukcesie poprawił się jego stan zdrowia⁵³.

Margaret Thatcher na swej drodze do urzędu premiera Wielkiej Brytanii inspirowała się ideami Hayeka. Po objęciu kierownictwa Partii Konserwatywnej podczas spotkania z jej komitetem badań rzuciła na stół *Konstytucję wolności*, oświadczając: „Oto, w co wierzymy!”⁵⁴. Prezydent USA Ronald Reagan znał *Drogę do zniewolenia* jeszcze z czasów, gdy jako aktor zaczytywał się w książkach, oczekując na zdjęcia na planie filmowym lub podczas podróży po ciągiem⁵⁵.

W październiku 1989 roku Ed Crane, prezydent Cato Institute, podczas swojej wizyty w Moskwie wręczył popiersie Hayeka Jewgienijowi Primakowowi, członkowi ścisłego kierownictwa KGB i przyszłemu ministrowi spraw zagranicznych Rosji. Noblistę ucieszył ten fakt: „Nie mogę wyobrazić sobie bardziej wyrazistego symbolu naszego ostatecznego zwycięstwa”⁵⁶.

Na zakończenie warto poświęcić kilka słów wpływowi neoliberalizmu na transformację ustrojową, jaka dokonała się w Europie Środkowej po 1989 roku. Jak wskazuje Wapshott: „Przywódcy nowych demokratycznych rządów, tacy jak Vaclav Havel i Vaclav Klaus, pierwsi prezydenci Republiki Czeskiej, i polski wicepremier Leszek Balcerowicz, entuzjastycznie okrzyknęli Hayeka swoją inspiracją w najtrudniejszych czasach”⁵⁷. Wydaje się, że wśród osób negatywnie oceniających przebieg i skutki transformacji dość powszechne stało się oskarżenie neoliberalizmu jako doktryny, której wcielenie w życie spowodowało katastrofalne skutki społeczne. Jak trafnie wskazuje Wiesław Banach, powyższa krytyka pomija ewolucjonistyczny komponent myśli neoliberalnej: „Dany układ instytucjonalny, stanowiąc określony mechanizm adaptacyjny, ma zwykle silne zakorzenienie w kulturze, z której wyrasta. Sprawia to,

⁵³ *Ibidem*, s. 264.

⁵⁴ N. Wapshott, *op. cit.*, s. 296–303.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 297.

⁵⁶ List Hayeka do Eda Crane’a za: A. E. benstein, *op. cit.*, s. 317.

⁵⁷ N. Wapshott, *op. cit.*, s. 296–312.

że w kraju takim, jak Polska, w którym nie ma tradycji liberalnych, niezmiernie trudno jest taki układ zbudować⁵⁸. Jako podsumowanie niniejszego wątku warto przytoczyć następujące spostrzeżenie Johna Graya: „Hayek potrafi wyjaśnić, dlaczego nie działa system społecznego planowania. Potrafi powiedzieć, dlaczego system wolnego rynku prywatnej własności będzie funkcjonował. Ale nie mówi, jak przejść od jednego do drugiego. Tego nie potrafi nikt”⁵⁹.

⁵⁸ W. Banach, *Spontaniczność a planowanie. Wokół filozofii społecznej Friedricha A. von Hayeka*, Poznań 2003, s. 241, *Studia Kulturoznawcze. Monografie*.

⁵⁹ J. Gray, B. Polanowska-Sygulska, *Koniec ery liberalizmu?*, „Znak” 1992, nr 5, s. 104–116.

Bibliografia

Prace F. A. von Hayeka

- Hayek F. A. von, *Denationalisation of Money. An Analysis of the Theory and Practice of Concurrent Currencies*, London 1976, *Hobart Paper Special*, No. 70.
- Hayek F. A. von, *Die Ursachen der ständigen Gefährdung der Freiheit*, „ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft” Vol. 12, 1960.
- Hayek F. A. von, *Droga do zniewolenia*, oprac. M. Kuniński, tłum. K. Gurba [et al.], Kraków 2009.
- Hayek F. A. von, *Grundsätze einer liberalen Gesellschaftsordnung. Aufsätze zur Politischen Philosophie und Theorie*, hrsg. Victor Vanberg, Tübingen 2002, *Gesammelte Schriften in deutscher Sprache*, A5.
- Hayek F. A. von, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, tłum. G. Łuczkiewicz, Kraków 1998.
- Hayek F. A. von, *Konstytucja wolności*, tłum. J. Stawiński, Warszawa 2007.
- Hayek F. A. von, *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, t. 1, *Rules and Order*, Chicago 1973, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321233.001.0001>.
- Hayek F. A. von, *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, t. 2, *The Mirage of Social Justice*, Chicago 1976, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321257.001.0001>.
- Hayek F. A. von, *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*, t. 3, *The Political Order of a Free People*, Chicago 1979, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321264.001.0001>.
- Hayek F. A. von, *Nadużycie rozumu*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2013.
- Hayek F. A. von, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, London 1978, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321288.001.0001>.
- Hayek F. A. von, *Recht, Gesetz und Freiheit. Eine Neufassung liberalen Grundsätze der Gerechtigkeit und der politischen Ökonomie*, hrsg. Victor Vanberg, Tübingen 2003, *Gesammelte Schriften in deutscher Sprache*, B4.
- Hayek F. A. von, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, Chicago 1967, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321356.001.0001>.

- Hayek F. A. von, *The Constitution of Liberty*, Abingdon 2006, <https://doi.org/10.4324/9781315832081>.
- Hayek F. A. von, *The Political Ideal of The Rule of Law*, Cairo 1955, *National Bank of Egypt, Fiftieth Anniversary Commemoration Lectures*.
- Hayek F. A. von, *The Road to Serfdom*, Chicago 1944.
- Hayek F. A. von, *The Sensory Order. An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology*, Chicago–London 1952, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226321301.001.0001>.
- Hayek F. A. von, *Zgubna pycha rozumu. O błędach socjalizmu*, tłum. M. i T. Kuśniński, Kraków 2004.

Literatura

- Angner E., *Hayek and Natural Law*, London–New York 2007, *Routledge Frontiers of Political Economy*, No. 89, <https://doi.org/10.4324/9780203962213>.
- Arnold R. A., *Hayek and Institutional Evolution*, „Journal of Libertarian Studies” Vol. 4, 1980, No. 4.
- Arystoteles, *Retoryka*.
- Banach W., *Spontaniczność a planowanie. Wokół filozofii społecznej Friedricha A. von Hayeka*, Poznań 2003, *Studia Kulturoznawcze. Monografie*.
- Bennett M. J., *Legal Positivism and the Rule of Law. The Hartian Response to Fuller’s Challenge*, rozprawa na stopień Doctor of Juridical Science, Faculty of Law, University of Toronto, Toronto 2013 [komputeropis].
- Bentham J., *Theory of Legislation*, London 1887, <https://doi.org/10.1037/11014-000>.
- Benson B. L., *Enforcement of Private Property Rights in Primitive Societies. Law without Government*, „Journal of Libertarian Studies” Vol. 9, 1989, No. 1.
- Baumgarth W. P., *Hayek and Political Order. The Rule of Law*, „Journal of Libertarian Studies” Vol. 2, 1978, No. 1.
- Brittan S., *The Role and Limits of Government. Essays in Political Economy*, London 1983.
- Brożek B., *Some Remarks of The Naturalization of Law*, [w:] *Studies in the Philosophy of Law*, vol. 5, *Law and Biology*, eds. J. Stelmach, B. Brożek, M. Soniewicka, Kraków 2010.
- Carr-Saunders A. M., *The Population Problem and Study in Human Evolution*, Oxford 1922.
- Chesterton G. K., *Saint Thomas Aquinas*, New York 1956.
- Caldwell B., *Hayek’s Challenge. An Intellectual Biography of F. A. Hayek*, Chicago 2004, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226091921.001.0001>.
- Chmielewski A., *Spółczesność otwarte czy wspólnota? Filozoficzne i moralne podstawy nowoczesnego liberalizmu oraz jego krytyka we współczesnej filozofii społecznej*, Wrocław 2001.
- Diamond A. M. Jr., *F. A. Hayek on Constructivism and Ethics*, „The Journal of Libertarian Studies” Vol. 4, 1980, No. 4.

- Dicey A. V., *Wstęp do nauki o prawie konstytucyjnym*, tłum. K. Kowalewski, Warszawa 1908.
- Dickinson H. D., *Economics of Socialism*, Oxford 1939.
- Dworkin R., *Taking Rights Seriously*, Massachusetts 1977.
- Ebenstein A., *Friedrich Hayek. A Biography*, New York 2001.
- Feldmann H., *Hayeks Theorie der kulturellen Evolution. Eine Kritik der Kritik*, [w:] *Kulturelle Prägungen wirtschaftlicher Institutionen und wirtschaftspolitischer Reformen*, hrsg. T. Eger, Berlin 2002, *Schriften des Vereins für Socialpolitik, Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, t. 291, <https://doi.org/10.3790/978-3-428-51013-9>.
- Feser E., *Hayek on Tradition*, „The Journal of Libertarian Studies” Vol. 17, 2003, No. 1.
- Filozofia wolnego rynku*, oprac. M. Kuniński, Kraków 1994, *Znak – Idee*, nr 6.
- Flathman R. E., *Equality and Generalization. A Formal Analysis*, [w:] *Equality*, eds. J. R. Pennock, J. W. Chapman, New York 1967, *Nomos*, No. 9, <https://doi.org/10.4324/9781351311601-3>.
- Friedman M. i R., *Wolny wybór*, tłum. J. Kwaśniewski, I. Jakubczak, Sosnowiec 2009.
- Fuller L. L., *Human interaction and the Law*, [w:] L. L. Fuller, *The Principles of Social Order. Selected essays of Lon L. Fuller*, ed. K. I. Winston, Durham 1981.
- Fuller L. L., *Moralność prawa*, red. nauk. J. Kurczewski, tłum. S. Amsterdamski, Warszawa 1978, *Biblioteka Myśli Współczesnej*.
- Fuller L. L., *Positivism and Fidelity to Law. A Reply to Professor Hart*, „Harvard Law Review” Vol. 71, 1958, No. 4.
- Geruschkat R., *Das Internet als spontane Ordnung aus wettbewerbsökonomischer Sicht*, Frankfurt 2008, *Europäische Hochschulschriften, Reihe 05, Volks- und Betriebswirtschaft*, t. 3296.
- Godłów-Legiędź J., *Doktryna społeczno-ekonomiczna Friedricha von Hayeka*, Warszawa 1992, *Ekonomia XX Wieku*.
- Gorazda M., *Filozofia ekonomii*, Kraków 2014, *Bramy Nauki*.
- Gordon S., *The Political Economy of F. A. Hayek*, „Canadian Journal of Economics” Vol. 14, 1981, No. 3, <https://doi.org/10.2307/134900>.
- Gray J., *F. A. Hayek on Liberty and Tradition*, „The Journal of Libertarian Studies” Vol. 4, 1980, No. 2.
- Gray J., *Hayek on Liberty*, Oxford–New York 1986, <https://doi.org/10.4324/9780203004012>.
- Gray J., *Hayek on Liberty, Rights and Justice*, „Ethics” Vol. 92, 1981, No. 1, <https://doi.org/10.1086/292299>.
- Gray J., *Liberalisms. Essays in Political Philosophy*, London 1989.
- Gray J., *O rządzie ograniczonym. Ograniczone uprawnienia i szczegółowe obowiązki rządu*, tłum. W. Madej, Warszawa 1995.
- Gray J., *Po liberalizmie. Eseje wybrane*, tłum. P. Maciejko, P. Rymarczyk, Warszawa 2001, *Biblioteka Polityczna „Aletheia”*, t. 11.

- Gray J., Polanowska-Sygulska B., *Koniec ery liberalizmu?*, „Znak” 1992, nr 5.
- Hamowy R., *Freedom and the Rule of Law in F. A. Hayek*, „Il Politico” Vol. 36, 1971, No. 2.
- Hamowy R., *Law and The Liberal Society: F. A. von Hayek's Constitution of Liberty*, „Journal of Libertarian Studies” Vol. 2, 1978, No. 4.
- Hart H. L. A., *Pojęcie prawa*, tłum., przyp. i wstęp J. Woleński, Warszawa 1998, *Biblioteka Współczesnych Filozofów*.
- Hasnas J., *Hayek, the Common Law, and Fluid Drive*, „New York University Journal of Law & Liberty” Vol. 1, 2005, No. 0: *Friedrich Hayek*.
- Hirszowicz M., *Spory o przyszłość. Klasa, polityka, jednostka*, Warszawa 1998.
- Hoppe H.-H., *F. A. Hayek on Government and Social Evolution. A Critique*, „The Review of Austrian Economics” Vol. 7, 1994, No. 1.
- Jakubiec M., *O relacji pomiędzy filozofią nauki a jurysprudencją w świetle problematyki naturalizacji prawa*, „Logos i Ethos”, t. 37, 2014, nr 2, <https://doi.org/10.15633/lie.800>.
- Karabelas I., *Freiheit statt Sozialismus. Rezeption und Bedeutung Friedrich August von Hayeks in der Bundesrepublik*, Frankfurt–New York 2010.
- Kelly J. M., *Historia zachodniej teorii prawa*, tłum. D. Pietrzyk-Reeves [et al.], Kraków 2006.
- Kolev S., *Neoliberale Leitideen zum Staat. Die Rolle des Staates im Werk von Walter von Eucken, Friedrich August von Hayek, Ludwig von Mises und Wilhelm Röpkke*, [on-line:] <http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2011/5361/pdf/Dissertation.pdf>.
- Koneczny F., *O wielości cywilizacji*, Kraków 1935.
- Korab-Karpowicz W. J., *Historia filozofii politycznej. Od Tukidydesa do Locke'a. Tradycja klasyczna i jej krytycy*, Kęty 2010, *Daimonion. Fundamenta – Antyk*, t. 64.
- Kostro K., *Hayek kontra socjalizm. Debata socjalistyczna a rozwój teorii społeczno-ekonomicznych Friedricha Augusta von Hayeka*, Warszawa 2001.
- Kulig A., *Zasada równości*, [w:] *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, red. P. Sarnecki, Warszawa 2014, *Podręczniki Prawnicze*.
- Kuniński M., *O cnotach, demokracji i liberalizmie rozumnym. Zebrane eseje i szkice*, Kraków 2006, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*, t. 48.
- Kuniński M., *Wiedza, etyka i polityka w myśli F. A. von Hayeka*, Kraków 1999, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*, t. 24.
- Legutko R., *Dylematy kapitalizmu*, Paryż 1986, *Biblioteka Libertas*, t. 2.
- Legutko R., *Spory o kapitalizm*, Kraków 1994, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*.
- Leoni B., *Freedom and The Law*, Los Angeles 1972.
- Lieber F., *Anglican and Gallican Liberty*, Philadelphia 1881.
- Lukes S., *Sprawiedliwość społeczna. Hayekowskie wyzwanie*, [w:] S. Lukes, *Liberalowie i kanibale. O konsekwencjach różnorodności*, tłum. A. i Ł. Dominiak, Toruń 2012, *Polityka w Kulturze*.

- MacCormick N., *Spontaneous Order and the Rule of Law. Some Problems*, „Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart. Neue Folge” 1986, Bd. 35, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.1989.tb00025.x>.
- Macleod-Cullinane B., *Lon L. Fuller and the Enterprise of Law*, „Legal Notes” 1995, No. 22.
- Marshall G., *Notes on the Rule of Equal Law*, [w:] *Equality*, eds. J. R. Pennock, J. W. Chapman, New York 1967, *Nomos*, No. 9, <https://doi.org/10.4324/9781351311601-15>.
- Morriss A. P., *Hayek & Cowboys: Customary Law in The American West*, „New York University Journal of Law & Liberty” Vol. 1, 2005.
- Murrell P., *Design and Evolution in Institutional Development. The Insignificance of the English Bill of Rights*, Electronic Working Papers No. 09-001, University of Maryland, Department of Economics, 2009, [on-line:] <https://ideas.repec.org/p/umd/umdeco/09-001.html>.
- Necio Ł., *Demarchia. Propozycja ustrojowa Friedricha Augusta von Hayeka*, nieopublikowana praca magisterska, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Prawa i Administracji, Kraków 2013 [maszynopis].
- Necio Ł., *Friedrich Hayek i kowboje – refleksja na temat libertariańskiej fantazji*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne”.
- Oakeshott M., *On History. An Other Essay*, Oxford 1983.
- Ogus A. I., *Law And Spontaneous Order. Hayek's Contribution to Legal Theory*, „Journal of Law and Society” Vol. 16, 1989, No. 4, <https://doi.org/10.2307/1410327>.
- Ossowski S., *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa 1983.
- Petersen J., *Freiheit unter dem Gesetz. Friedrich August von Hayeks Rechtsdenken*, Tübingen 2014.
- Polanowska-Sygulska B., *Miedzy filozofią polityczną a filozofią prawa*, Kraków 2012, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*, t. 87.
- Polanowska-Sygulska B., *Filozofia wolności Isaiaha Berlina*, Kraków 1998, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*, t. 87.
- Posner R. A., *Kelsen, Hayek, and the Economic Analysis of Law*, [on-line:] <http://users.ugent.be/~bdpoorte/EALE/posner-lecture.pdf>.
- Postema G. J., *Bentham and the Common Law Tradition*, Oxford 1986, *Clarendon Law Series*, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198793052.001.0001>.
- Romilly J. de, *La loi dans la pensée grecque des origines à Aristote*, Paris 1997.
- Rowland B. M., *Beyond Hayek's Pessimism. Reason, Tradition and Bounded Constructivist Rationalism*, „British Journal of Political Science” Vol. 18, 1988, No. 2, <https://doi.org/10.1017/s000712340000507x>.
- Sadurski W., *Neoliberalny system wartości politycznych*, Warszawa 1980.
- Schmitt C., *Soziobiologie des Souveränitätsbegriffes und politische Theologie*, [w:] *Hauptprobleme der Soziologie. Erinnerungsgabe für Max Weber*, t. 2, hrsg. M. Palyi, München 1923.
- Slote M., *Justice as a Virtue*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, [on-line:] <http://plato.stanford.edu/archives/spr2006/entries/>.

- Sorman G., *Prawdziwi myśliciele naszych czasów*, tłum. M. Miszalski, Warszawa 1993.
- Sugden R., *Normative Judgments and Spontaneous Order. The Contractarian Element in Hayek's Thought*, „Constitutional Political Economy” Vol. 4, 1993, No. 3, <https://doi.org/10.1007/bf02393269>.
- Szymaniec P., *Koncepcja praw naturalnych Davida Hume'a*, [w:] *Pozytywizm prawniczy i szkoła prawa natury – tradycje sporu i jego współczesne implikacje*, red. Ł. Machaj, P. Kaczmarek, Wrocław 2010, *Prace naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, E-Monografie*, nr 5, [on-line:] <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=35303>.
- Touché J. C. W., *Hayek and Human Rights. Foundations for a Minimalist Approach to Law*, Cheltenham–Northampton 2005.
- Trybusiewicz J., *De Maistre*, Warszawa 1968, *Myśli i ludzie*.
- Tulejski T., *Burke v. Hume – problem prawa natury u początków brytyjskiego konserwatyzmu*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” t. 89, 2013.
- Vanberg V., *Spontaneous Market Order and Social Rules. A Critical Examination of F. A. Hayek's Theory of Cultural Evolution*, „Economics and Philosophy” Vol. 2, 1986, No. 1, <https://doi.org/10.1017/s0266267100000808>.
- Voigt S., *On the Internal Consistency of Hayek's Evolutionary Oriented Constitutional Economics – Some General Remarks*, „Journal des Economistes et des Etudes Humaines” Vol. 3, 1992, No. 4, <https://doi.org/10.1515/jeeh-1992-0403>.
- Walicki A., *Aktualność Friedricha Hayeka*, „Gazeta Wyborcza”, nr 94, 21–22 IV 2007.
- Wapshott N., *Keynes kontra Hayek. Spór, który zdefiniował współczesną ekonomię*, tłum. R. Madejski, Warszawa 2013.
- Wróblewski J., *Recenzja książki F. A. von Hayeka, „The Constitution of Liberty”*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 16, 1962, nr 1.
- Załuski W., *Ewolucyjna filozofia prawa*, Warszawa 2009.
- Załuski W., *Game Theory in Jurisprudence*, Kraków 2013.
- Zonik P., *Umysł a kultura. Studium neuroantropologiczne w perspektywie teorii działania Friedricha A. Hayeka*, praca doktorska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Filozofii i Socjologii, Instytut Filozofii, Zakład Antropologii Kulturowej, Lublin 2012 [komputeropis].
- Zywicki T. J., Sanders A. B., *Posner, Hayek & the Economic Analysis of Law*, „Iowa Law Review” Vol. 93, 2008, No. 2.
- Zywicki T. J., *„Was Hayek Right About Group Selection After All?” Review Essay of „Unto Others. The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior”, by Elliott Sober and David Sloan Wilson*, „Review of Austrian Economics” Vol. 13, 2000, No. 1, <https://doi.org/10.2139/ssrn.182509>.

Źródła internetowe

- Bork R., *Robert Bork Interviews Friedrich A. Hayek (Part I)*, [on-line:] http://hayek.ufm.edu/index.php?title=Robert_Bork.
- Friedrich von Hayek – Facts*, [on-line:] http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1974/hayek-facts.html.
- Ibiza tourists risk dehydration under blanket ban on street drinking*, [on-line:] <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/04/29/ibiza-tourists-risk-dehydration-under-blanket-ban-on-street-drin/>.
- Modugno R. A., *England's Levellers. The World's First Libertarian Movement* [on-line:] <https://mises.org/library/england's-levellers-world's-first-libertarian-movement>.
- Rosten L., *Leo Rosten Interviews Friedrich A. Hayek (Part II)*, [on-line:] http://hayek.ufm.edu/index.php?title=Leo_Rosten_Part_II.
- Strona internetowa serialu *Masters of Money*, [on-line:] <http://www.bbc.co.uk/programmes/b01mzqw9>.
- Strona internetowa Stowarzyszenia Mont Pèlerin, [on-line:] www.montpelerin.org.
- Zywicki T. J., *When Friedrich Hayek Met Bruno Leoni*, [on-line:] <http://www.libertylawsite.org/2014/07/17/when-friedrich-hayek-met-bruno-leoni>.

Celem niniejszej książki jest przeprowadzenie rekonstrukcji i gruntownej analizy krytycznej tej części ogromnego dorobku intelektualnego Hayeka, która wydaje się mniej znana szerszemu gronu odbiorców i nieco zaniedbana w literaturze poświęconej myśli uczonego. Nie przywykliśmy na ogół łączyć austriackiego noblisty z filozofią prawa, z pewnością zaś nie jest to skojarzenie natychmiastowe. Zastąpił on przede wszystkim jako jeden z twórców doktryny neoliberalnej oraz najwybitniejszych ekonomistów i filozofów politycznych ubiegłego stulecia. Był też zdeklarowanym obrońcą gospodarki wolnorynkowej i wolności indywidualnej.

ze Wstępu

<https://akademicka.pl>

